

Василь ФАЗАН

ДИДАКТИКО-ВИХОВНІ ЧИННИКИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЙБІЛЬШИХ ДУХОВНИХ ОСЕРЕДКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Сучасні глобалізаційні процеси вмотивовують утворення світової освітньої мережі, визначають роль освіти, як одного із основоположних факторів розвитку суспільства. Однією із перспективних структурних складових національної системи освіти виступає просвітництво Лавр. Працюючи на засадах національного виховання, дитиноцентризму, воно спрямоване на впровадження технологій диференційованого, профільного навчання, індивідуальних освітніх траєкторій розвитку учнів. Мета дослідження полягає у проведенні аналізу організації і структури освітнього процесу в навчальних закладах Лавр на території України.

Зауважимо що освітні заклади (колегіуми) які створювалися були ініційовані настоятелями та єпископами великих монастирів та Лавр на території України і входили до числа навчальних закладів Православної Церкви. Колегіуми України були створені на кшталт Києво-Могилянської академії, де навчальний процес будувався за системою класів навчання. Кожен клас мав назву за провідним предметом викладання, наприклад, граматика, риторика тощо. У цілому ж слід відмітити тенденцію схожості організації навчального процесу в академії та колегіумах з артистичним факультетом західноєвропейських університетів. Це, зокрема, система лекцій та диспутів, читання публічних лекцій, самостійна робота щодо опрацювання першоджерел, прилюдний захист авторських наукових робіт. У колегіумах вивчалися характерні для навчальних закладів Західної Європи „сім вільних наук”: *trivium* – граматика, поетика, риторика (діалектика) і *quadrivium* – арифметика, геометрія, астрономія, музика, а також предмети, що становили вищий курс *superiogra*: філософія та богослов'я. На середину XVIII ст. існувало вісім класів, повний курс навчання тривав у середньому 12 років. До основних класів належали: нижчі граматичні: фара, інфіма, граматика, синтаксима, вищі граматичні: поетика, риторика, вищі: філософія та богослов'я. Для граматичних класів термін навчання становив один рік, для старших (вищих) класів філософії та богослов'я – два і чотири роки відповідно.

Слід звернути увагу на тенденцію індивідуальної траєкторії навчання, коли час на вивчення окремою дисципліни визначався колегіантом особисто. Тобто, в залежності від можливостей та індивідуальної мети, студенти мали можливість приймати рішення щодо терміну перебування в окремих класах, чи залишатися кілька років в одному класі, чи після закінчення старших класів переходити в молодші, для закріплення матеріалу. Аналіз архівних джерел дає змогу стверджувати, що найпопулярнішим серед студентів був курс риторики [6, 35]. Терміни навчання в цьому класі могли досягати 2–3 роки. Є всі підстави вважати, що перебування кілька років в одному класі та популярність класу риторики було стійкою тенденцією.

Іншою загальною тенденцією є вивчення курсів риторики та поетики в усіх вищих навчальних закладах Європи та України, і колегіуми не були винятком. Спільною рисою можна також вважати наявність міжнародних зв'язків колегіумів з навчальними закладами Європи, що зумовило кількісного нарощування дисциплін, зокрема, необхідність збільшення кількості іноземних мов. Так, набула популярності методика паралельного вивчення іноземних мов, коли декілька мов вивчались в одних хронологічних рамках. Особливістю, яка прослідковується у навчальному процесі в колегіумах є запровадження вищих класів у колегіумах – філософії та богослов'я. Навчальний рік в колегіумах розпочинався у вересні та закінчувався в перших числах

липня, і мав три вакації (канікули): літні, різдвяні та великодні [1. 1904, № 1, с. 34]. Слід зазначити характерну тенденцію асинхронності, яка виявлялася у відсутності регулювання термінів навчання, дати вступу та закінчення колегіуму. Тобто, на навчання приймали протягом усього навчального року, починаючи з вересня і закінчуючи травнем. Прибулий учень повинен був пройти співбесіду з префектом, зараховував його до класу в залежності від рівня підготовки, зазначаючи у відомості, полк, спархію та місце проживання учня. Указувалося прізвище, ім'я та соціальний стан батька, вік учня, дата його вступу в колегіум (число, місяць, рік), рівень знань. Наприкінці року знання учнів оцінювали. Відповідні записи були лаконічними і не відрізнялися різноманітністю – „понятен”, „непонятен”, „средственен”, інколи „туп” [5, с. 57]. Щодо віку студентів, то архівні джерела наводять дані щодо різновікового контингенту студентів (10, 13, 14, 16 і навіть 18 років). Дітей від 7 до 10 р. рекомендувалося навчати початковій грамоті вдома чи в парафіяльній школі, що підтверджується архівними справами – указами про підготовку дітей грамоті для навчання. У передостанньому класі риторики навчалися студенти в основному у віці 17-20 років. У класі філософії – середній вік становив 22-24 роки, проте зустрічаються і з віком 16 і 29 років. Закінчення навчання в дорослому віці (близько 28–29 років) можна вважати ще однією тенденцією.

Активізації навчального процесу сприяли також певною мірою й екзамени, які проводилися тричі на рік. У кінці року викладачами склалися звіти про успішність учнів з характеристикою та рівнем їх здібностей. За дослідженими атестатами, що мали установлену форму та підписувалися префектом колегіуму, можна зробити висновок, що вони видавалися після завершення бажаного для студента терміну навчання, наприклад після закінчення курсу філософії або, найчастіше, риторики. Це дало можливість демократичності курсу навчання. Випускники мали скласти присягу на вірність імператорській особі. В атестатах зазначались рік початку навчання, курси, які випускник вивчав під час навчання в колегіумі із зазначенням успішності, та констатувався факт складання випускниками присяги [7, арк. 50].

Аналіз принципів діяльності колегіумів дає змогу стверджувати про доступність знань для всіх верств населення. До колегіумів приймали дітей з різних верств тогочасного суспільства, ставлення до учнів з багатих та бідних родин не відрізнялося, учні відзначалися не за походженням, а за успіхами у навчанні. Отже, наявним був принцип всестановості.

Ще однією тенденцією, притаманною всім колегіумам, було студетське самоврядування. На допомогу префектам та обмеженій кількості викладачів, залучалися кращі студенти, які контролювали підготовку домашніх завдань, поведінку учнів. Вони мали почесні звання аудиторів, інспекторів, цензорів, винагороджувалися за успіхи у навчанні. Таким чином, відбувалося делегування префектом та вчителями частини своїх функцій учням. Простежується чітка система контролю за навчанням та поведінкою спільними зусиллями викладацько-учнівського колективу. Посада аудитора надавалась здібному вихованцю, в обов'язки якого входив контроль за підготовкою домашніх завдань, перевірка вивчених уроків. Перевіривши виконані завдання, аудитор фіксував їх результати, залежно від рівня знань. Слід звернути увагу на особливий вид оцінювання, коли зазначались не оцінки, а характеристика знань учня, наприклад „знає”, „не знає”, „помилівся”, „не весь урок знає”, „зовсім не знає”, „не здавав уроку” [8, арк. 42]. Потім з відміткою учнівські зошити здавались учителям. У відомості знання учнів оцінювались наступним чином: „надежен”, „острого ума”, „туп”, „ясного ума, но несдержан” [8, арк. 43]. У суботу аудитор та вчитель перевіряли вивчені уроки за весь тиждень. Помічником вчителя у класі був також цензор, який призначався з учнів. У його обов'язки входило стежити за дисципліною, порядком та чистотою в класі, відзначати відсутніх, та передавати учнівські класні і домашні роботи вчителю.

Крім помічників вчителя у класі, існувала також система інспекторів, які контролювали навчання та поведінку учнів в позааудиторний час, тобто в бурсі та на квартирах. Учням, які вступали до колегіумів, призначався інспектор із старшокурсників, які успішно навчалися. Їх завданнями було допомагати учням молодших класів вивчати латинську мову, пристосовуватися до нових умов та вимог колегіумського життя, стежити за поведінкою. Так, у Чернігівському колегіумі на 1736 р. налічувалось 33 інспектора [8, арк. 155 зв.]. Традиційно, інспектори призначалися ректором (у Харківському колегіумі) та префектом (у Чернігівському та Переяславському). Взаємоконтроль учнів за успіхами у навчанні передбачав і застосування так званого „калькулюса” [3, с. 430]. Цей метод взаємоконтролю використовувався для спонукання вихованців розмовляти латиною не тільки на заняттях, а також і в позаурочний час. На той час це були листи, що зберігались в дерев'яному футлярі, де записувалось ім'я учня, який розмовляв не латиною [2, с. 254]. Як бачимо, інспектори допомагали вчителям здійснювати контроль над засвоєнням пройденого матеріалу, а також поведінкою та дисципліною учнів, які проживали на квартирах і в бурсі. У Харківському колегіумі існувала Інструкція для інспекторів (1796 р.), в якій були прописані їх обов'язки. У свою чергу, студенти старших класів набували навичок педагогічної, виховної роботи. У справі навчання та виховання учнів у колегіумах значна роль належала студентському гурту, його самоуправлінню, що сприяло вихованню самостійності та відповідальності молоді вже з учнівської лави. Про це, насамперед, свідчить система керівництва бурсами, значну роль в яких відігравали самі студенти, а також діяльність студентської конгрегації колегіуму.

Малозабезпечені студенти, які проживали у бурсі (гуртожитку), теж перебували під опікою старших студентів. Так, наприклад, у Чернігівському колегіумі, існував статут „Учреждения о содержании бурсы”, в основу якого були покладені бурсацькі традиції, що склалися протягом століття. В ньому зазначалися питання щодо організації бурсацького життя та системи контролю за учнями які проживали в бурсі [1, 1904, № 4, с. 151-158]. Як засвідчує статут, на чолі бурси стояв суперінтендант, який здійснював загальне керівництво вихованцями, що жили у бурсі. Ця посада була виборною з учителів нижчих класів. Йому допомагав сеньйор бурси, а також директори – які сліdkували за порядком та дисципліною в бурсі та на квартирах, де проживали учні колегіуму, доповідаючи про цей стан суперінтенданту. В обов'язки останнього також входило розгляд скарг від студентів та на них, крім того він мав право особисто карати учнів молодших класів, та приймати рішення щодо покарань студентів старших класів, а також призначати та звільняти з сеньйорів і директорів бурси, і звісно контроль за відвідуванням занять та церкви. Сеньйор стежив за чистотою та порядком у бурсі, та її опаленням тощо. В коло його обов'язків входили також контроль за інспекторами, які навчали учнів молодших класів та за дисципліною бурсаків. Статутом передбачалися штрафи у випадках порушень. [1, 1904, № 4, с. 152 – 156]. Усе це засвідчує факт глибокої співпраці та суб'єкт-суб'єктні відносини між викладачами і колеґіантами в організації навчально-виховного процесу в колегіумах.

Велику роль у системі виховання учнів колегіумів відігравали студентські конгрегації. В перекладі з латинської *congregatio* – це об'єднання, спілка. Учні, що ставали членами конгрегацій, присягали до вірної служби студентському зібранню та давали обіцянку допомагати йому як морально так і матеріально. В них виховували відданість колегіуму та самої конгрегації. Традиційно різноманітні заходи підкріплювали підтримку навчального закладу: серед них урочистий вступ до конгрегації, під час якого студенти присягалися на вірність Богоматері, зібранню в урочистій обстановці всі нові члени конгрегації, що супроводжувалась цілуванням хреста та Єванґелія, крім того існувала спільна каса, яка формувалася за рахунок пожертв. [2, с. 125].

Отже, студентські конгрегації мали велике значення в виховному аспекті, поширюючи просвіту і культуру в регіонах, визнаючи роль меценатської підтримки у освіті, і саме це в майбутньому спонукало випускників колегіумів відігравати велику просвітницьку роль, засновуючи нові заклади освіти. Феномен конгрегації зберігався до реорганізації колегіумів у духовні семінарії на початку XIX ст. У колегіумах як і в Києво-Могилянській академії на рівні з студентськими конгрегаціями діяли також професорські корпорації, члени яких піклувалися про питання просвітництва, наукову і викладацьку діяльність, приділяючи увагу прищепленню вихованцям особливої культури колегіумського співтовариства, залучення студентів до творчої літературної діяльності, складання од та наукових трактатів, проведення диспутів, дебатів, святкових урочистих процесів, все це відбувалось на зразок західноєвропейських університетських студентських та викладацьких корпорацій.

Численні позааудиторні заходи відігравали велике значення у вихованні студентства колегіумів. Одним із поширених видів діяльності, водночас самим продуктивним, слід вважати проведення диспутів та дебатів які активно застосовувався у вищих навчальних закладах, у тому числі і в колегіумах. Особливе значення мали випускні диспути, під час яких студенти дискутували між собою на заздалегідь оголошену тему, що сприяло закріпленню вивченого матеріалу, вдосконаленню навичок диспуту, а також мало велике виховне значення. Заходи проведення диспутів у місті відбувалися дуже урочисто із музичним супроводом та запрошенням почесних гостей.

Ще однією тенденцією слід вважати регулярну участь учнів у всіх святах, урочистостях, які відбувалися в місті, їх виступи з вітальними промовами, віршами, проведення диспутів з різних питань, що також сприяло залученню до активної участі в громадському житті. Феноменом виховної роботи слід вважати такий вид організації відпочинку, як травневі рекреації, коли учні разом з викладачами виїздили на відпочинок. Слід зазначити факт наявності цих заходів в усіх трьох закладах. Прикладом реалізації принципу співтворчості слід вважати спільну з викладачами поезії підготовку до цих подій під час якої готувалися п'єси, діалоги, сценки, вірші, музичні виступи, рухливі ігри тощо [4, с. 247]. Такий вид відпочинку був досить популярним. Однак слід зазначити суперечливість системи виховання в колегіумах. З одного боку, вона базувалась на проявах гуманізму та доброзичливого ставлення до учнів, а з другого частими були фізичні покарання (різками, палицями, навіть стоянням навколошки) за відсутність успіхів у навчанні та пропуски занять. Так, у Чернігівському та Переяславському колегіума проводилась так звана „суботня секуція”, тобто загальна порка різками усіх учнів класу в суботу після уроків, не в якості покарання, а з „профілактичною метою” [2, с. 46–47]. Це може бути свідченням того, що виховний процес здебільшого мав на меті підтримку дисципліни та порядку. Водночас, слід зауважити, що, крім покарання, використовувались різні форми заохочення та відзнак. Потяг до навчання стимулювався принципами усвідомлення його необхідності, самостійності людини у своєму виборі та демократизму. Серед прийомів заохочення слід також назвати різні форми відзнак учнів, так, наприклад, ті, що краще навчалися – займали перші місця у класах, їм присвоювали назву „Senatus”, найгірші сиділи на останніх лавах тощо. Особливою відзнакою Харківського колегіуму (з липня 1813 р. за клопотанням М. Румянцева) було нагородження кращих учнів срібними медалями. Правила вручення медалі змінювалися кілька разів, нею нагороджували не тільки після закінчення всього курсу навчання, а й після закінчення класів риторики, філософії та богослов'я. Вручення медалей проходило публічно, у святковій атмосфері, у присутності видатних осіб міста. Медалістів рекомендували на більш почесні посади, і в подальшому це відкривало додаткові можливості для просування по службі [3, с. 230].

Слід зазначити, що основним принципом організації освітнього процесу колегіумів слід вважати всестановість. Так, для колегіумів була характерною відсутність

суворого контролю та регламентації щодо різних аспектів їх діяльності: не було вікового, майнового чи станового обмеження при зарахуванні учнів на навчання. Серед вихованців колегіумів було багато вихідців із малозабезпечених сімей, які здобували освіту за казенний кошт, хоча більшість дітей перебувала на власному утриманні.

Отже, можемо засвідчити однакову структуру освітнього процесу в усіх трьох колегіумах. Класи поділялися на граматичні: нижчі: фара, інфіма, граматика, синтаксима, та вищі граматичні (середні): поетика, риторика, а також вищі: філософія та богослов'я. На всіх рівнях викладалися іноземні мови. Велике значення мали введені у 1768 р. у Харківському колегіумі „додаткові класи”. Характерними слід вважати тенденції асинхронності та індивідуальної траєкторії навчання.

Висновки. Відомим є той факт, що в основі освіти і виховання були релігійно-моральні принципи. Так, характерна єдність релігійного та світського складових у системі виховання в колегіумах. З одного боку вважалось необхідним дотримуватися церковних традицій: відвідувати Службу Божу у церкві, читати молитви, відзначати релігійні свята [3, с. 436–437], з іншого – спостерігається явно виражений світський компонент освітнього процесу, зокрема виховного, у формах організації відпочинку, таких як рекреації. Виховні принципи ґрунтувалися на методах як морального впливу, так і фізичного покарання, а також заохочення та взаємоконтролю учнів. До порушників застосовувались фізичні покарання. Кращих учнів заохочували призначаючи їх на відповідальні „посади” (аудиторів, інспекторів). До відзнак можна віднести право виступу учня під час святкових подій у колегіумах, на публічних іспитах перед публікою. Здібних вихованців напружали для продовження навчання за кордон або до Києво-Могилянської академії. Серед заохочень слід відмітити факт нагородження срібними медалями кращих учнів у Харківському колегіумі. Проаналізувавши в компаративному аспекті структуру освітнього процесу в колегіумах та Києво-Могилянської академії, можемо говорити про ідентичність структури управління в цих навчальних закладах. Одним із визначальних критеріїв щодо належності навчальних закладів до вищих чи до середніх закладів освіти є наявність вищих класів – філософії та богослов'я, що давало право закладу іменуватись вищою школою. Враховуючи факт створення колегіумів на кшталт Києво-Могилянської академії, наближеність їх систем навчально-виховного процесу до академічних та наявність класів філософії і богослов'я, але відсутність документально підтвердженого статусу вищої школи, маємо можливість стверджувати, що Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми мали статус освітніх закладів підвищеного типу у православному просвітництві.

Список використаної літератури

1. *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии / М. Благовещенский // Чернигов. епархиал. изв. : часть неофиц. – 1903. – № 22. – С. 769–783; № 24. – С. 872–886; 1904. – № 1. – С. 21–35; № 3. – С. 106–120; № 4. – С. 143–158.
2. *Болховітінєв Є. А.* Вибрані праці з історії Києва / Митрополит Євгеній ; упоряд., вступ. ст. та дод. Т. Ананьєвої. – К. : Либідь : ІСА, 1995. – 483 с.
3. *Левіцький П.* Прошлоє Переяславського духовного училища / П. Левіцький // Киев. старина. – 1889. – № 2. – С. 424–444.
4. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года : в 45 т. Т. VI : № 3718, (1720–1722 гг.) – СПб. : Тип. II отделения собственной Его Император. Величества канцелярии, 1830. – 815 с.
5. *Травкіна О. І.* Чернігівський колегіум (1700–1786) / О. І. Травкіна. – Чернігів : Нова хвиля, 2000. – 120 с.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр. Оп. 1. Спр. 7. Указ из келейной конторы архиепископа Петра Белгородского ректору училищного монастыря о присылке ведомостей с обозначением, кто из учеников обучился и каким наукам и кто еще обучается, 1737 г., 2 арк.